

Ніна Юрченко

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОБСТАВИННОЇ СЕМАНТИКИ ФОРМОЮ ПРИСЛІВНИКА В РОМАНІ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «ДУМА ПРО НЕВМИРУЩОГО»

У статті йдеться про репрезентацію обставинної семантики формою прислівника в романі Павла Загребельного «Дума про невмирущого». Підкреслено, що специфіку прислівника як частини мови похідного типу відображають обставинні прислівники, які репрезентують семантику відношень, не властиву іншим частинам мови. Пояснено, що обставинні прислівники утворилися в інший спосіб, ніж означальні. Ці мовні одиниці належать до колишніх відмінкових або прийменниково-відмінкових форм деяких іменників чи дієслів. У статті проаналізовані також прислівники неморфологізованого типу. Схарактеризовані прислівники місця, часу, причини, мети та допустовості. Наведено приклади займенникових прислівників, що мають спільну з власне-прислівниками категорійну семантику.

Ключові слова: обставина, прислівник, адвербіалізація, обставинні прислівники, групи прислівників за значенням.

Обґрунтування наукової проблеми та її значення. У морфологізованому вигляді обставинні відношення забезпечуються такою пристосованою для цього формою, роль якої виконує прислівник. Для того, щоб словоформи інших частин мови змогли виражати обставинні відношення, їм потрібно адвербіалізуватися. «Саме шляхом адвербіального синтаксичного використання відповідних форм цих категорій історично утворювалися і продовжують утворюватися прислівники» [2, с. 204]. Перехід різних частин мови у прислівник супроводжують важливі зміни, а саме: втрата певними частинами мови їхніх показових ознак, куди належить відмінок, рід і число в прикметників, форми особи, часу та способу в дієслова, а також у знебарвлення функційного навантаження відмінкових форм іменників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню вираження обставинних відношень у структурі речення присвячено низку студій українських лінгвістів, серед яких ґрунтовністю й різноаспектністю вирізняються передусім праці І. Р. Вихованця [1; 2; 3]. Проте вчення про моделювання обставинних відношень й досі залишається досліджуваним лінгвістами. Важливим постає опис зазначених мовних

явищ на формально-синтаксичному та семантико-синтаксичному рівнях, з огляду на що порушена в статті є **актуальною**.

Мета статті полягає у вивченні обставинної семантики формою прислівника в романі Павла Загребельного «Дума про невмирущого». **Завдання** статті: 1) виявити обставинні прислівники у структурі твору; 2) на основі дібраної джерельної бази проаналізувати різновиди обставинної семантики.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Обставинну семантику в найтипівішому вияві репрезентує прислівник – «незмінна повнозначна частина мови, яка називає ознаку дії, процесу, стану та якості й указує на обставини, за яких відбувається дія чи явище. <...> За лексичним значенням прислівники поділяють на два основні лексико-граматичні розряди: означальні й обставинні» [6, с. 491].

Обставинні прислівники репрезентують дію, ознаку, зрідка предмет як обставину різних типів – способу дії, часу, місця, причини, мети: *разом, гуртом, оптом, поодиноці, вроздріб, удвох* (спосіб); *влітку, спочатку, завтра, здавна, рано, пізно, вночі, вдень* (час); *вгорі, внизу, додому, кругом, далеко, близько, спереду, поруч, довкола* (місце); *зозла, спересердя, зопалу, спросоння, здуру* (причина); *на зло, навмисне, наперекір, напоказ* (мета), напр.: *–Я заздалегідь вдячна вам* [5, с. 112].

Специфіка «творення морфологізованих власне-обставинних прислівників полягає в тому, що форми окремих лексем ізолюються від парадигми відмінювання або дієвідмінювання, «застигають» і стають новими лексемами. Колишні відмінкові закінчення іменників трансформуються в прислівникові суфікси. Найчастіше вихідними одиницями для морфологізованих прислівників виступають прийменниково-відмінкові форми, які у «не застиглому» вигляді функціонують як аналітичні синтаксичні прислівники» [1, с. 188], пор.: *зимою, влітку, літом, восени, осінню, гуртом, слідом, миттю, нехотя, нехотячи* та ін., напр.: *Може, хотілося йому миттю повернутися туди, вниз, знайти віконечко, за яким спить Теа, і стукнути в нього раз і вдруге* [5, с. 117].

Крім морфологізованих відіменникових та віддієслівних обставинних прислівників, виділяють також відіменникові обставинні прислівники неморфологізованого типу. Сюди зараховують такі прийменниково-відмінкові форми, у яких відбулася найслабше виражена синтаксична

адвербіалізація. Вона виявляє себе в тому, що розглядані одиинці змінили тільки свою синтаксичну позицію, але зберегли семантичне навантаження прийменника і відмінка. Такий ступінь адвербіалізації найчастіше репрезентують прийменниковий знахідний та родовий і дещо рідше – прийменниковий давальний та орудний відмінки, залежні від дієслів руху, і мають різні просторові значення: *пор.: вийти з будинку, відчалити від берега* [3, с. 305].

Прислівники місця структурують дві підгрупи. Прислівники першої підгрупи вказують на місце, де відбувається дія або виявляється процес чи стан, і відповідають на питання *де?*. Серед них найбільше відіменникових (*вгорі, внизу, долі, вдома, навколо, навкруги, кругом, попереду, позаду, спереду, ззаду*), менше відприкметникових (*поблизу, неподалік*), напр.: *Справді, попереду, неподалік од шосе, виднілося невеличке село, а за ним темніли гори* [5, с. 121]; *Ліворуч стелився зелений пустинний луг* [5, с. 121]; *Далеко-далеко позаду, в тилу, за лісом, важко бухнула гармата корпусної системи – і важенний снаряд забринів у небі, щоб за кілька хвилин ревнути десь у фашистських бойових порядках, стрясаючи і небо, і землю, і ворожі душі* [5, с. 42]; *Один ішов прямо на вогневу, другий тримався трохи збоку* [5, с. 43]; *В нього можна було потрапити не збоку, як звичайно, а зверху, крізь чотирикутний отвір, який міг закриватися міцною льодою* [5, с. 43]; *Сяк-так заткнувши рану, Андрій трохи відпочив і спробував прислухатись до того, що діялося нагорі* [5, с. 44]. Значні кількісно також відзайменникові похідні (*де, всюди, повсюди, там, тут*), напр.: *Такі полицки він наказав робити на всіх вогневих, і там завжди зберігався запас протитанкових гранат* [5, с. 43]; *Десь далеко-далеко звідки від оцього бліндажа жили веселі люди, мати носила на руках дитину, хтось працював у полі, хтось просто лежав у траві, й дивився на золотисті яблука, що висіли в нього над головою, хтось слухав, як дзвенять у травах коники, і пробував упіймати устами сонце* [5, с. 43].

Прислівники другої підгрупи визначають напрямок дії і відповідають на питання *куди? звідки? в якому напрямку?* Вони також є похідними від іменників (*вгору, нагору, догори, зверху, згори, вниз, донизу, знизу, вбік, додолу, додому*), прикметників (*вліво, зліва, наліво, вправо, справа, направо, здалеку, зблизька*) та займенників (*звідусюди, звідусіль, туди, сюди*), напр.: *Семен, який уже майже добіг до вагонів, озирнувся, побачив, як вовтузяться позаду дві темні постаті, і кинувся назад* [5, с. 79]; *Тож подалі звідси, з цього осяяного мертвим*

світлом кола, з-під цього неба, в якому десь пропливають металеві птахи союзників [5, с. 121]; *Майже несвідомо, як автомат, він випереджав чорні стовпи землі, що здіймалися то правобіч, то лівобіч од нього, і тоді падав у траву обличчям, щоб за мить зірватися на рівні і знову мчати **вперед і вперед*** [5, с. 42].

Обставинні прислівники часу передають часові семантико-синтаксичні відношення, якими пов'язується вихідна для них підрядна темпоральна частина з головною в складнопідрядному реченні [3, 262], пор.; *Птахи відлітають восени* ← *Птахи відлітають, коли настає осінь*; *Гості приїхали ввечері* ← *Гості приїхали, коли настав вечір*.

За значенням прислівники часу належать до трьох підгруп: 1) прислівники, які вказують, коли відбувається дія, процес, стан: *вдень, вночі, вранці, увечері, взимку, зимою, навесні, весною, влітку, літом, восени, осінню, ранком* та ін., напр.: ***Сьогодні** навіть не прийшов з степу попрощатися з сином* [5, с. 10]; ***Повесні** в придніпровських лозах завжди співали солов'ї* [5, с. 7]; 2) прислівники, які визначають вихідну межу часу: *зранку, звечора, зроду, звіку, здавна, віддавна, відколи, спочатку, змолоду* та ін., напр.: ***Попервах** Андрій злякався* [5, с. 56]; 3) прислівники, які визначають кінцеву межу часу: *довіку, повік, навіки (навік), допізна*, напр.: *Вони розмовляли **допізна*** [5, с. 37].

Морфологізовані прислівники виражають також значення: а) одночасності (*вранці, вдень, ввечері, смерком, вночі, опівночі, взимку, влітку, навесні*), напр.: ***Увечері** весь барак гудів* [5, с. 90]; б) часової попередності (*вчора, позавчора, давно*), напр.: *Злякався ще більше, ніж **учора** в їдальні, коли перед очима в сотні голодних людей пожадливо ковтав жовту брукву* [5, с. 73]; в) часової наступності (*завтра, післязавтра, пізніше, потім, незабаром*): ***Завтра** він буде на фронті* [5, с. 45]; *Німці **незабаром** переконалися в марності своїх зусиль* [5, с. 44]; г) початкової часової межі (*віднині, споконвіку, зранку, змолоду, зроду*), напр.: ***Попервах** вона вихлюпується з ріки в плавні й заливає їх швидко, за одну ніч* [5, с. 72]; д) кінцевої часової межі (*довіку, дотепер, донині, дозавтра*): *І ще вважали його чесним аж до наївності, і ніхто в госпіталі навіть у гадуці не мав, що цей чесний, чистий, як скло юнак може **наприкінці** обдурити велику поважну комісію* [5, с. 25]; е) постійної дії [4, с. 24] (*щовесни*): ***Щодня, щоднини** вигадували нові й нові плани визволення, тисячі планів* [5, с. 92].

Деякі прислівники з часовим значенням мають і займенникове походження. Аналізовані одиниці структурують три різновиди: а) прислівники, які вказують на загальний стосунок до часу: *тоді, тепер, зараз, завжди*, напр.: *Але **тепер** він уже порозумнішав* [5, с. 45]; б) прислівники, що позначають вихідний часовий орієнтир: *відтоді, відтепер, відколи*, напр.: ***Відтепер** він не міг кричати, бо рана в грудях скувала його голос* [5, с. 46]; в) прислівники, які вказують на кінцеву часову межу: *доти, досі*. Тут також наявні неозначені прислівники *колись, деколи, іноді, інколи* і заперечний прислівник *ніколи*, напр.: *Автомат **досі** ще висів у нього на шиї, і йому без особливих зусиль вдалося підняти його й наставити на отвір бліндажа, вперши в живіт* [5, с. 44].

У граматичній структурі української мови займенникові прислівники займають підпорядковане становище щодо ядра – власне-прислівників. Ця підпорядкованість виявляється насамперед у синтаксичному заміщенні інших, лексично конкретних, прислівників.

Обставинні прислівники причини ґрунтуються на причинових семантико-синтаксичних відношеннях, якими пов'язується підрядна причинова частина з головною в складнопідрядному реченні, пор.: *Відвідувач зозла грюкнув дверима ← Відвідувач грюкнув дверима, тому що розізлився*. Прислівників, які визначають причину дії, процесу, стану, небагато: *зозла, зопалу, спересердя, здуру*, напр.: ***Спересердя** він заджунив ногою один з котелків, що лежав у кутку якось боком, котелок дзенькнув, одлетів убік, а тому місці, де він щойно лежав, лишилася зелена, велика, мов консервна бляшанка, протитанкова граната* [5, с. 43].

Обставинні прислівники мети передають цільові семантико-синтаксичні відношення, які встановлюються між вихідною підрядною цільовою та головною частинами в складнопідрядному реченні, пор.: *Він так зробив на зло сусідам ← Він так зробив, щоб розізлити сусідів*. На мету виконання дії, процесу, стану вказують кілька прислівників: *на зло, навмисне, навмисно*. У структурі роману ці значення не представлені.

Обставинні прислівники допустовості співвідносяться з підрядною допустовою частиною складнопідрядного речення, в якій визначається те, усупереч чому відбувається дія, процес, стан в головній частині, пор.: *Діти купили іграшки, хоч їм забороняли їх купувати →*

Діти купили іграшки наперекір. В українській мові вживається лише один морфологічний прислівник з допустовим значенням – *наперекір*.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Прислівник виразно репрезентує обставинну семантику. Найчастіше він виражає часове значення та семантику місця. Значно рідше він наділений семантикою причини, мети й допустовості. Подальше дослідження обставинних відношень на матеріалі цього роману варто було б продовжити вивченням реалізації синтаксичного ступеня відіменникової адвербіалізації.

Література

1. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
2. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення: [монографія] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : [академ. граматики укр. мови] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська; за ред. І. Р. Вихованця. – К. : Унів. Вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
4. Гандзюк О. М. Прислівники як адвербіальні і атрибутивні синтаксеми / О. М. Гандзюк // Уч. записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. – Симферополь, 2006. – Т. 19 (58). – № 3. Филология. – С. 24–26.
5. Загребельний П. Твори : у 6-ти т. / П. Загребельний. – К. : Дніпро, 1981. – Т. 5. Дума про невмирущого; Європа-45: [романи]. – 616 с.
6. Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : «Укр. енцикл.», 2000. – 752 с.

References

1. Vykhovanets I. R. Chastyny movy v semantyko-hramatychnomy aspekti : [monohrafiia] / I. R. Vykhovanets. – K. : Lybid, 1993. – 368 s.
2. Vykhovanets I. R. Semantyko-syntaktychna struktura rechennia / I. R. Vykhovanets, K. H. Horodenska, V. M. Rusanivskyi. – K. : Nauk. dumka, 1983. – 219 s.
3. Vykhovanets I. R. Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy : [akadem. hramatyka ukr. movy] / I. R. Vykhovanets, K. H. Horodenska ; za red. I. R. Vykhovantsia. – K. : Univ. vyd-vo «Pulsary», 2004. – 400 s.
4. Handziuk O. M. Pryslivnyky yak adverbialni i atrybutyvni syntaksemy / O. M. Handziuk // Uch. zapiski Tavrichieskogo nats. un-ta im. V. I. Viernadskogo. – Simfieropol, 2006. – T. 19 (58). – № 3. Filolohiya. – S. 24–26.
5. Zahrebelnyi P. Tvory : u 6-ty t. – K. : Dnipro, 1981. – T. 5. Duma pro nevmyrshchoho; Yevropa–45: [romany]. – 616 s.
6. Ukrainska mova : Entsyklopediia / redkol. : V. M. Rusanivskyi, O. O. Taranenko (spivholovy), M. P. Ziabliuk ta in. – K. : «Ukr. entsykl.», 2000. – 752 s.

Юрченко Нина. Репрезентация обстоятельственной семантики формой наречия в романе Павла Загребельного «Дума о бессмертном». В статье говорится о репрезентации обстоятельственной семантики формой наречия в романе Павла Загребельного «Дума о бессмертном». Отмечено, что специфику наречия как части речи производного типа отражают обстоятельственные наречия, которые представляют семантику отношений, не свойственную другим частям речи. Объяснено, что обстоятельственные наречия образовались иным способом, чем определительные. Эти языковые единицы относятся к бывшим падежных или предложно-падежных форм некоторых имен существительных или глаголов. В статье проанализированы также наречия неморфологизованного типа. Характеризуются наречия места, времени, причины, цели и уступки. Приведены примеры местоименных наречий, имеющих общую с собственно-наречиями категориальную семантику.

Ключевые слова: обстоятельство, наречие, адвербиализация, обстоятельственные наречия, группы наречий за значением.

Yrchenko Nina. Representation of the adverbial semantics through the form of the adverb in the novel by «Duma about the immortal man» The article deals with representation of the adverbial semantics through the form of the adverb in the novel by «Duma about the immortal man». Form of the adverb morphologically realizes adverbial relations are noted. This is explained by the fact that, adverb forms is formed and continue to create through the using of the forms such type. The adverbial adverbs reflect the specificity of adverbs as parts of speech derived type, because they represent a semantic relationship, which is not characteristic of other parts of speech are underlined. The adverbial adverbs formed by other means than another type of the adverbs do this is explained. The such adverbs belong to the case forms or the prepositional-case forms of some nouns and verbs. The meanings of the non-morphologyzed are analyzed in the article too. The adverbs of the place, time, purpose and concessions are characterized. The examples of pronominal adverbs, which have common categorical semantics with other adverbs words is given in this article.

Key words: adverb, adverbial modifier, adverbialization, adverbial adverbs, types of the meaning of the adverbs.